
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TÜRKÇÜ, İSLÂMCI ve BATICI GÖRÜŞLERE MENSUP AYDINLARIN TOPLUMSAL DEĞİŞME TELAKKİLERİ

*

*Mustafa Gündüz**

ÖZET

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı toplumu, diğer bütün dönemlerden daha büyük ve karışık sorunlarla karşılaşmıştır. Dönemin aydınları bu sorunları süreli yayınlarda ve müstakil eserlerde konu edinmişler, hem devletin hem de Osmanlı Toplumunun refahı için çareler aramışlardır. II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının bâriz vasıflarından biri, mevcut şartlara ayak uydurmaya çalışmaları ve değişimcilikleridir. Toplumun iç dinamiklerinden ve dış kaynaklardan hareketle ortaya çıkan sorunlar karşısında aydınlar, köklü bir değişimin vazgeçilmez olduğunu sürekli olarak savunmuşlardır. Siyasî olarak farklı düşüncelere sahip aydınların, toplumsal değişimin nasıl olacağına ilişkin görüş, öneri ve düşüncelerinde büyük benzerlikler vardır. Bu araştırmada aydınların toplumsal değişime ilişkin görüş ve önerileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Terimler: II. Meşrutiyet Aydınları, Türkçülük, İslâmcılık, Batıcılık, Değişim, Toplumsal Değişme.

* Araş. Gör. Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, EPÖ

GİRİŞ

Türk siyasal ve toplumsal hayatında II. Meşrutiyet döneminin farklı bir yeri ve önemi vardır. Bu dönemde meydana gelen olaylar, İmparatorluğun son yüzyılının en karışık ve anlaşılması zor hadiselerinden müteşekkildir. Dönemin önemli özelliklerinden birisi kültürel hayattaki canlılıktır. Bu canlılık ve hareketin yansıdığı yazılı basın ürünleri aydınların ve toplumun düşüncelerine kaynaklık etmesi bakımından önde gelen inceleme materyallerini oluşturmuştur.

Türk modernleşmesinin en önemli ayaklarından birini basında meydana gelen gelişmeler oluşturmuştur. Osmanlı aydınları modernleşmeye, değişmeye ve ait oldukları toplumun sorunlarına ilişkin görüş ve düşüncelerini basın organları üzerinden ortaya koymuşlar, kamuoyunu bu şekilde haberdar etmeye çalışmışlardır. Elbette başka yöntemler de kullanılmıştır. Ama dönemin kültürünü, söylemlerini, tartışmalarını ve duygularını en iyi muhafaza eden yazılı basın organları olmuştur.

II. Meşrutiyet'in önde gelen toplumsal ve siyasî hareketlerinden en önemlileri; Türkçülük, İslâmcılık ve Batıcılık olmuştur. *Türk Yurdu*, *İçtihad* ve *Sebilü'r-Reşad* mecmuaları bu hareketleri en yüksek düzeyde temsil kabiliyeti olan ve uzun süre çıkan süreli yayınlardır. Bu çalışmada büyük ölçüde adı geçen dergilerde imzaları bulunan Osmanlı aydınlarının değişim mefhumuna bakışları üzerinde durulmuştur.

İç dinamiklerin ve dış gelişmelerin hızla değişime zorladığı Osmanlı toplumu, geleneksel yapısı ve hayatı ile sürekli çekişmeler yaşamak durumunda kalmıştır. Ancak bu çekişme, sürekli olarak değişimin lehine gelişme göstermiş, gelenekselcilik irtifa kaybetmiştir. İşte bu süreçte devletin ve toplumun buhranına bir çıkış yolu aramaya çalışan aydınların düşünce mecraları ve siyasal kutuplaşmaları onların mutlak olarak farklı yollar aramalarından ileri gelmiştir. Bu arayış onların değişimci yapılarından kaynaklanmıştır.

Çok farklı dünya görüşlerine sahip Jön Türk aydınlarının en ortak noktalarından biri olarak, II. Abdülhamid aleyhtarlığı¹ gösterilmiştir. İmparatorluğun buhran dönemindeki aydınlarının ikinci bir ortak noktası da, onların değişimci ve dönüşümcü özellikleri olarak gösterilebilir. Gerçekten de Tanzimat ile başlayan hızlı Batılılaşma, II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde irtifa noktasına ulaşmıştır.

¹ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981, s.33.

Her geçen gün devletin kötüye giden durumuna bir çare arayan Osmanlı aydınları yazılarında sıklıkla kriz² döneminin terimlerini kullanmışlardır. 18. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan 'ıslah', 'ıslahat', 'asrî', 'asrileşme' gibi kavramlara, Tanzimat'tan itibaren, 'tecdit', 'teceddüt', 'içtihad', 'cehd', gibileri eklenmiştir. II. Meşrutiyet yıllarında ise, 'terakkî', 'teâlî', 'tekâmül', 'temeddün', 'intibah', 'ümitvâr olma', kavramları ile birlikte bu kavramların karşıtları olan; "tedennî", "izmihlâl", 'maraz', 'inhitat', 'inkıraz', 'hüsran', 'istibdat', 'tahakküm', 'tahkim', 'cebâbire', 'cehâlet', 'taassub', 'harabiyet', 'nâümid', 'ihmâl', 'tekâsül', 'teseyyüb' gibi tehlike ve menfi içerikli kavramlar metinlerde sıklıkla yer almıştır. Bu kavramların benzer noktaları ve kendilerine münhasır anlamları bulunmaktadır. Örneğin 'terakkî' ve 'temeddün' kavramları yakın anlamlara sahip olmasına rağmen, ciddî ölçüde farkı da vardır. Bu örneğe yönelik bir ayırım, Abdullah Cevdet tarafından şöyle yapılmıştır:

"Terakkî diyoruz, temeddün demiyoruz, hem de terakkî-i maddiye diyoruz, terakkî başka temeddün başkadır. Terakkî-i maddiye asrımızda dev endam ve ejderhasardır. Terakkî, medeniyeti en saf ve bülend ma'nasıyla medeniyeti kemiriyor."³

"An'anâta riâyet namına hurafâta arz-ı esâret ediyoruz. Terakkî demek muhafazakârlık şîmesi üzerine tecdid şîmesinin tedricî ve bilâ-şemâtet galebesi demektir. Şemâtetle galebenin adı 'ihtilâl'dir."⁴

Bu kavramların metinlerde, şiirlerde, polemiklerde sıklıkla kullanılması muhakkak ki tesadüfî değildir. Dönemin farklı görüş sahibi aydınları kendileri dışında hızla gelişen bir medeniyetin farkındadırlar. Üstelik bu medeniyet onları bazen tehdit, bazen, tahdit, bazen de farkına bile varmadan önüne katıp sürüklemektedir. Bu sürüklenmeyi aydınların dilinde ifade eden önemli terimlerden biri, 'seyl-i hurûşan'dır. Kara'ya göre bu seyl-i huruşân, "her şeyi önüne katıp sürükleyen, geriye dönüp bakma, yerinde sayma imkânı bırakmayan bu taşkın Avrupa seli Müslüman aydınların, İslâmcıların düşüncelerinin hem istikametini, hem muhtevasını ve tabii olarak da neticelerini büyük ölçüde belirlemiş ve sınırlamıştır."⁵ Bu durum sadece İslâmcı aydınlar için geçerli değildir. II. Meşrutiyet dönemi Batıcı ve Türkçü görüşlere sahip aydınlara bakıldığında, onların da benzer ifadelere yer verdikleri sıklıkla görülmektedir. Bu aydınlara göre toplumu saran onlarca dert bu-

² "Kriz" kavramına Osmanlı aydınları "buhran" karşılığını vermişlerdir. Kavramın etimolojik temelinden ise 'tehlike' ve 'fırsat' bir arada bulunmaktadır. Kriz kelimesinin Çince'deki yazımını oluşturan iki karakterden birincisi tek başına okunduğunda 'tehlike', ikincisi ise 'fırsat' anlamına gelmektedir. *Düşünen Siyaset*, S.1, 1999 s.10.

³ Abdullah Cevdet, "Kadınlarda Gâye-i Hayat", *İçtihad*, 1 Ağustos 1327, No: 28, s.799.

⁴ Abdullah Cevdet, "Dilmesti-i Mevlâna", *İçtihad*, 26 Kanun-ı Evvel 1329, No: 86, s.1905-6.

⁵ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri I, Hilâfet ve Meşrutiyet*, İstanbul 2001, s.17.

lanmaktadır. Bu dertlerden kurtulmak, hızla değişen çağa ayak uydurabilmek için, top yekûn bir değişim ve dönüşüm gerekmektedir. Bu değişim ve dönüşüm toplumda ve devlette genişlemesine olduğu gibi derinlemesine de olması gereklidir. II. Meşrutiyet'in farklı görüşlerine sahip aydınlarına göre, toplumsal sorunlar ve toplumsal değişmeyi şart kılan sebepler şöyle izah edilebilir:

II. MEŞRUTİYET OSMANLI TOPLUMUNDA SORUNLAR VE TOPLUMSAL DEĞİŞME ZORUNLULUĞU

II. Meşrutiyet toplumunu bir çok yönden sorunlar kaplamıştır. Bu sorunlar oldukça köklü ve geniş bir alanı muhtevîdir. Bunların başında toplum içinde ve aydınlar arasında ihtilâfa düşme, "tefrika oluşturma"⁶ ve tereddütler gelmektedir ki, toplumu saran bu hastalıklar en kuvvetli saltanatları bile yıkabilecek bir mâhiyet ve istidât göstermektedir:

"Ricâl-i devlet ve zamandarân-ı umûr içinde adem-i imtizac, efrâd-ı millet arasında ihtilâf, tereddüd, teşeddütârâ... İşte mezkur alâim ve asârın başlıcaları. En kavî, en muhkem, hükümetleri ve saltanatları yıkabilecek mahiyet ve istidâdını hâvî olan şu alâim ve asâr bizim gibi kuvvâ-yı maddiye ve maneviyeyi gayr-î muntazam etrafı haris ve müntakım düşmanlar ile muhat bir devlet ve millet için bütûn manasıyla mehâlikdir."⁷

Aydınlar, içine düşülen sorunlar ve buhranlar neticesinde bir taraftan çözüm üretmeye çalışıp kafa yorarlarken, şaşkınlık ve çaresizlik içinde kalmalarını, "iki câmi beyninde bînamaz kalmış şaşkınlık" deyimiyle itiraf etmektedirler:

"Bizi bir taraftan Şark, bir taraftan garb çekiyor. İki câmi arasında bî namaz kalmışız. Bir elimizi istikbâl çekmiş bırakmak istemiyor. Diğer taraftan mâzi olanca kuvvetiyle diğer elimizi tutmuş hareketimize mani oluyor. Hulâsa ya zamanımızdan uzak, âtide yaşıyoruz, yahud maziden, mezardan, harabâtdan ayrılmıyoruz, kurtulamıyoruz; hâl-i hazırın, asrımızın, zamanımızın hayatını imrâr etmiyoruz."⁸

Bu sosyal hastalıkların ve çaresizliklerin farklı sebepleri vardır. Toplumsal sorunların sebeplerinde daha çok dinî inançların tesiri olduğunu belirten Said Halim Paşa, "fertlerin mazisi, karakteri, zihniyeti ve hatta yaşadıkları iklim gibi çok çeşitli faktörler de bu tesire iştirak eder"⁹ açıklamasıyla sosyolojik bir tespit yapmış olmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde toplumsal sorunlar bütün tabakaları sarmış görünmektedir. "En büyük şehirlerden, en

⁶ Tarsuslu Mustafa Naim, "İçtihad Fî't-Tefrika", *Medrese İ'tikatlari*, 16 Ağustos 1329, S. 15, s.117.

⁷ Ahmed Agayef, "Vahim Günler", *Sebilü'r-Reşad*, 12 Temmuz 1328, C. 1-8, S.21-203, s.409.

⁸ Celal Nuri, "Havâic-i Kanuniyemiz", *İçtihad*, 28 Şubat 1328, No: 56, s.1241.

⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1998, s.151.

küçük kasabalara, en kalabalık beldelerden, en izbe köylere varıncaya kadar, hiçbir mahal, hiçbir kasaba, hiçbir köy, hiçbir kulübe bulunmaz ki, orada içtimâî dertlerimizden, bir veya birkaçının buhran devresine girmiş olduğuna kanaat edilmesin"¹⁰ diyen Sebilü'r-Reşad yazarı M. Şemseddin, bundan sonra "eğer bu dertler bugünden tedâvi edilmez, o yaralar ihtimamkâr ve mâhir ellerde vaktiyle sarılmazsa, hastalık kötü bir yara ya da kangren haline gelir. Sonradan koparılacak telaşlar, yapılacak tedbirler, edilecek tedâviler hiçbir fâide te'min edemezler."¹¹ diyerek, işe öncelikle meselelerin tespiti ile başlanulmasını önermiştir. Peki Osmanlı toplumunu saran başlıca dertler nelerdir? Aydınların bu konuda çok farklı yorumları bulunmaktadır.

İslâm âleminin ve Osmanlı devletinin geri kalması genelde iç ve dış sebepler olarak tasnif edilmiştir. *İç sebepler* olarak toplum içinde zuhur eden tembellik, gaflet, dalâlet, hurafeler, cehâlet, eğitimsizlik, taklitçilik, rüşvet, iktisâdî esâret ve ekonomik hareketsizlik sayılmaktadır. *Dış sebepler* olarak ise, Avrupa'da meydana gelen yeni toplumsal ve siyasî hareketler, teknolojik gelişmeler, dış ticaret ilişkileri, kapitülasyonlar, etnik unsurların çeşitli faaliyetleri, misyonerler ve yabancı devletlerin iç işlerine karışması sayılmaktadır.¹²

Dönemin önde gelen süreli yayınlarından Türk Yurdu, İctihad ve Sebilü'r-Reşad'da 'toplumun bir çok dertlerle sarıldığı' haberi verilmektedir. Agayef'e göre, "İslâm âlemi başlangıçtan bugüne, hiç bu kadar zor durumda ve büyük meselelerle karşı karşıya kalmamıştır. Bugün içinde bulunulan toplumsal ve siyasî dertlerin derin kökleri vardır. Çözümü ise son derece güç görünmektedir."¹³ Ama geri kalmanın sebepleri tam olarak bilinmemektedir. Çünkü bu konuda derin ve geniş araştırmalar yapılmamıştır. S. Halim Paşa, "Meselenin aydınlanması pek önemli olduğu halde, ciddî hiçbir teşebbüste bulunulmamıştır. Bu hususta, tarihi tetkik denebilecek hiçbir külfet göze alınmadığından ve bu bilgi noksanlığı yüzünden, İslâm âleminin çöküş sebepleri cevapsız kalmıştır. Bugün ortaya atılan sebepler ise pek tabîi ciddiyetten uzak, eksik ve keyfî olmaktan kurtulamıyor"¹⁴ diyerek geri kalmanın asıl sebeplerinin bilinmediğini vurgulamıştır. Yine, Paşa'ya göre "çektığımız sıkıntıların bilincinde ve şuurunda değiliz. Bu sorunları yaşadığımızın

¹⁰ M. Şemseddin, "Muhtekirlerin Pençeleri Altında Kıvranan Köylüleri Düşünelim", *Sebilü'r-Reşad*, 4 Teşrin-i Evvel 1328, S.33-215, s.123.

¹¹ M. Şemseddin, "Muhtekirlerin Pençeleri Altında...", *Sebilü'r-Reşad*, 4 Teşrin-i Evvel 1328, S.33-215, s.123.

¹² Tarih Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, s.5-6'dan madde başlıkları; Tunaya'nun bu tasnifi az sonra değinilecek olan toplum sorunlarını tespit edilmesinde oryantal yaklaşımların kabul edilmesini ve içselleştirilmesini açık bir şekilde göstermesi bakımından önemlidir.

¹³ Ahmed Agayef, "Alem-i İslâma Umumi Bir Nazar", *Sebilü'r-Reşad*, 8 Mart 1328, .1-8, S.3-183, s.41.

¹⁴ Said Halim Paşa, *A.g.e.*, s.140.

farkına ancak Batılılar sayesinde varabildik. Oysa Batılılar İslâm Dünyasına, irsî ve şuuraltı bir kin ve husumetle bakmaktadır.”¹⁵

Said Halim Paşa'nın burada ortaya attığı görüşler bir aydının toplum sorunlarını tespit etmede dayandığı kaynaklar, önkabuller ve kullandığı metotlar hakkında özeleştirel bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın daha anlaşılır ifade ile takdimi şöyle olabilir: Osmanlı aydınları toplumun geri kalma nedenlerini Batılıların söyledikleri biçimde ele almaktadırlar. Dışardan birilerinin yaptığı tasvir ve tahliller üzerinden yürünmektedir. Bu yaklaşım Osmanlı aydınlarını, toplumsal sorunlara yaklaşımlarında oryantalistik söylemlerin, kabullerin hatta önyargıların tesirinden ahkoy(a)mamıştır. Bu yüzden başta İslâmcı aydınlar olmak üzere diğer Osmanlı aydınlarının, gerilemenin nedeni olarak ortaya attıkları belli başlı sebepler (gerilemenin asıl sebebi din değil, Müslümanlıktır; asıl sorun bizim yaşayışımızdadır; geri kalma sebebi âlimler ve idârecilerdir; aile ve toplum bozulmuştur, vb.) daha önce oryantal çalışmalarda dile getirilenlerden başka bir şey değildir. Sebilü'r-Reşad'ın çıkarılmasındaki amaç açıklanırken dile getirilen; “bir zamanlar medeniyette, ticarete, maarifte, sanatta, azamet ve şevkette muktedâ-i cihan iken sonraları ahkâm-ı gamza-i şer'îyyeti büsbütün ma'kus anlamak yüzünden zarurete, cehâlete, zillete, meskenete düşen bu kitle-i nâimeyi uyandırıp, sair milletler gibi onu da bu hayat-ı nur'u envâra, ma'rifete teşvik eylemeye çalışır”¹⁶ ifadeleri söz konusu oryantalistik söylemin Osmanlı aydınlarınca ne kadar içselleştirildiğini göstermesi bakımından hayli ilginçtir. Bu konuda İsmail Kara'nın yorumu şöyledir:

“Çağdaş Müslüman aydınların içselleştirdikleri ve bugün bize çok tanıdık ve sıcak gelen bu tespit ve tenkitlerin ana başlıkları ve istikametleri aslında ilk defa oryantalistik çalışmalara İslâm dünyasına dönük olarak yapılmış siyasî ve ideolojik baskılardan, İslâm ilim ve kültür hafızasını dönüştürme ve kendi içine çökertme teşebbüslerinden, bir tür savaş araçlarından başka bir şey değildi. Bu yüzden kendilerine mahsus gerçeklikleri olmasına rağmen hakikati yansıtmadıklarını söyleyebiliriz.”¹⁷

İslâmcı aydınların önde gelen ismi Said Halim Paşa, aslında bu metodolojik sorunun farkında gibidir: Ona göre, “memleketi yenilik ve ıslahat yoluna sokmak için yarım asırdan beri kabul ve tatbik etmekte olduğumuz me-

¹⁵ Said Halim Paşa, *A.g.e.*, s.148.

¹⁶ *Sebilü'r-Reşad*, C.1-8, 24 Şubat 1328, S.1-183, s.4; Benzer ifadeleri *Sebilü'r-Reşad*'ın Talim ve Terbiye programının takdiminde de görmek mümkündür: *Sebilü'r-Reşad*, 24 Şubat 1328, C.1-8, S.1-183, s.12.

¹⁷ İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul 2003, s.38.

tot yanlıştır.”¹⁸ Bu metodolojik yaklaşım problemine kısaca değindikten sonra Türk Yurdu, İctihad ve Sebilü'r-Reşad yazarları tarafından ortaya konulan toplumsal sorunların neler olduğuna değinelim:

Tarihsel ve edebî bakımdan bir çok araştırmaya kaynaklık etmiş olan İctihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu dergileri aynı şansı sosyolojik bakımdan yakalayamamıştır. Oysa bu dergiler her şeyden önce sosyolojik bir karakter göstermektedir. Dönemin toplumsal sorunları ve çözüm yolları hakkında bu dergilerde mebzul miktarda yazı bulunmaktadır. Burada sadece konu başlıklarına bakılarak bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Bu dergilerde toplum sorunlarının neler olduğuna dair ortaya konulan konu başlıkları şöyledir:

İctihad: Adam Kıtlığı, Cehâlet, Eğitimsizlik, Fakirlik , İktisâdî Gerilik, Kanunların Eskiliği, Kültürel Gerilik, Memuriyetperestlik, Tembellik, Türk Unsurunun ve Anadolu'nun İhmali,

Sebilü'r-Reşad: Adam Kıtlığı, Anadolu'da Sefâlet, Anadolu'nun İhmâli, Avrupalılaşıma Hastalığı, Cehâlet ve Eğitimsizlik, İktisâdî Gerilik, Her Şeyi Devletten Bekleme Hastalığı, Kapitülasyonlar, Misyonerlik Faaliyetleri, Kötü Taklitler, Tembellik, Toplumsal Ahlâkın Bozulması,

Türk Yurdu: Adam Kıtlığı, Anadolu'nun İhmal Edilmesi, Cehalet ve Eğitimsizlik, Dinî ve Siyâsî İhtilaflar, Ekonomik Gerilik, Gelenekselcilik, Hurafeler, Kötü Taklit, Köy ve Köylülerin İhmali, Milli Bilinçten Yoksunluk, Dinî Yaşamdaki Aksaklıklar, Türk Unsurunun İhmal Edilmesi.

Bu konu başlıklarına bakıldığı zaman ortaya önemli sonuçlar çıkmaktadır. Bunlardan birincisi: Türk Yurdu, İctihad ve Sebilü'r-Reşad dergileri siyâsî bakımdan, bugüne kadar Türkçülük, İslâmcılık ve Batıcılık gibi karşı dünya görüşlerini temsil eden dergiler olarak biline gelmiştir. Gerçekten de öyledir? Yoksa bu dergilerde yazarların amaçları aşağı yukarı aynı mıdır? Yukarıdaki konu başlıklarına bakıldığında, dergilerin toplumsal sorun tespitlerinde büyük benzerliklerin olduğu dikkat çekmektedir. Buradan hareketle, II. Meşrutiyet dönemi Türkçü, İslâmcı ve Batıcı aydınların siyâsî görüşleri farklı olsa da, toplumsal tezlerinde büyük benzerliklerin ortaya çıkacağı kuvvetle muhtemeldir. Her üç hareketin aslında farklı şeyler olmayıp aynı amaçlar uğruna mücadele eden aksiyonlar olduğunu ilk olarak Ali Suavi dile getirmiştir. Ondandır yaklaşık yüz on yıl sonra da İsmet Özel:

“Çöküş dönemindeki düşünce akımları bir zihin açıklığına varma gayretinin sonucunda değil, eldeki organizasyonun ve yönetim imkânlarının korunması, elde tutulabilmesi gayreti sonunda oluşmuş düşünce akımları

¹⁸ Said Halim Paşa, A.g.e., s.13.

II. Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkileri

rıdır. Dolayısıyla Osmanlı döneminin ne Batıcılığı, ne Osmanlıcılığı ve ne de İslâmcılığı bu topraklarda yaşayan insanların yeni bir hayat damarı sahibi olmalarına yarayan düşünceyle ilgiliydi. Bu akımların ilgi duyduğu tek şey, 'batmaktan kurtulma' endişesidir. Tek istikâmet batmaktan kurtuluş olduğu için de her çırpınış biraz daha batışı getirmiştir."¹⁹

yorumunu yaparak aydın sürekliliğinin özgün bir örneğini göstermiş olmaktadır.

BATICI, TÜRKÇÜ VE İSLÂMCI AYDINLARA GÖRE DİN TOPLUMSAL DEĞİŞMEYE VE İLERLEMeye ENGEL MİDİR?

Osmanlı toplumunun geri kalmasının farklı sebepleri ortaya konulurken, tartışılan önemli konulardan biri de, dinin ilerlemeye ve toplumsal değişmeye engel olup olmadığı meselesidir. İslâm'ın gerilemeye sebep bir din olduğunu ilk olarak 18. yüzyılın başlarında ileri süren Avrupalı oryantalistler olmuştur. Bunun neticesinde Osmanlı aydınlarından reddiyeler yazılmaya başlanmıştır. Özellikle yeni Osmanlılar döneminde meşhur reddiyeler kaleme alınmıştır. Dinin Osmanlı toplumu üzerindeki etkisini ve önemini iyi bilen ve nefislerinde bu tesiri hisseden aydınlar, doğrudan 'İslâm dini gerilemeye engel olmuştur' tarzında bir açıklamaya hiçbir zaman gir(e)memişlerdir.

Osmanlı aydınlarının, gerek aldıkları eğitim, gerekse içinde buldukları toplum yapısı ve zihniyeti saikasıyla sosyal meselelerin izâhı konusundaki söylemlerinde derin bir din etkisinin olduğu görülmektedir.²⁰ Bu bakımdan birbirlerine çok karşıymış gibi görünen İctihad, Türk Yurdu ve Sebülür-Reşad yazarları bazı toplumsal sorunları izah ederlerken olağanüstü benzerlik içinde bulunmuşlardır. Buna çarpıcı bir örnek olarak Abdullah Cevdet gösterilebilir. Cevdet, doğrudan doğruya 'din gerilemeye sebep olmuştur' demese de, zaman zaman bu anlamlara gelebilecek açıklamalarda bulunmuştur. Özellikle Batı'da dini olabildiğince eleştiren yazarların eserlerini²¹ tercüme etmesi, bunları sık sık dergisinde tanıtması, tavsiye etmesi, bu gayretinin bir neticesi olarak görülebilir. Dine radikal eleştiriler yönelten Cevdet ve Kılıçzade Hakkı'nın metinlerinde bile ciddî din etkisi görülmektedir.

¹⁹ İsmet Özel, "Din mi Milliyet mi?", *Milli Gazete*, 30 Aralık 1988, s.6'dan naklen: Kara, "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C.6, (*İslamcılık*), s.47, 22 no'lu dipnot.

²⁰ Kara, A.g.e. İstanbul, 2003, s. 54-59.

²¹ Cevdet'in bu türden çevirileri bir hayli fazladır. Önemlilerinden biri şudur: Dr. Abdullah Cevdet, *J. Meslier'in Le Bon Sens Adlı Meşhur Kitabının Tercüme-i Kamile ve Sadakasıdır*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1928; Bu kitap, 1929'da çevrimyazı olarak ikinci kez basılmıştır. Eserin çevrimyazısı için bak: Jean Meslier, *Sağduyu, Tanrısızlığın İlmihali*, Terc: Abdullah Cevdet, Kaynak Yay., 3. Baskı, İstanbul 1995.

İçtihad yazarlarından bazıları Osmanlı toplumunun geriliği konusunda, dinin (İslâm) oynadığı olumsuz rol üzerine durmuşlar, ancak bunu açık olarak belirtmeyerek, dolaylı bir anlatım içine girmişlerdir. Toplumda var olan din etkisinin tedricî bir şekilde kırılması gerektiğini düşünen Abdullah Cevdet, "Müslümanlar, terakkîyât-ı maddiyeyi ancak Müslüman bir menba'dan istinbat ve kabul ederler"²² diyerek, bunun bizzat, İslâm'ın olumlu toplumsal içeriğinden yararlanılmak suretiyle gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir:

"Uzun tecrübelerimizle biz Müslüman kafasının doğrudan doğruya Hristiyan aleminden geldiği takdirde aydınlığa bütün girişleri kapayacağını müşahede etmiş bulunuyoruz. Binaenaleyh bizler, Müslüman damarlarına yeni bir kan nakletme görevini üzerlerine alan bizler, İslâmiyet'te çok miktarda bulunan terakkîperver prensipleri arayıp bulmalıyız."²³

İslâm âleminin geri kalmasının sebeplerini mensuplarında, yani yaşayanlarda (günün Müslümanlarında) gören Cevdet, İslâmın otantik halinin, ulemâ ve ümerânın yanlış uygulamaları ve ihtilafları yüzünden kaybolduğunu ileri sürmüştür. Bu bakımdan İslâm alimleri arasında meydana gelen ve rahmet olması beklenen ihtilaflar, zulmetler doğurmuştur. Bu sebeptendir ki, "amelî ve i'tikadî ihtilaftan meydana gelen zararları, güçlü düşmanlar bile veremeyecektir."²⁴

İslâm'ın gerilemeye sebep olması konusunda Batıcı aydınlardan sayılan Celal Nuri de benzer görüşler ileri sürmüştür. O öncelikle İslâm âleminin gerileme sebebi olarak Müslümanların dinden uzaklaşmalarını, cehâlete dâçar olmalarını, hurafelere inanmalarını ve saçma sapan görüşlere kapılmalarını göstermiştir: "Demek ki İslâmın inhitâtı, sükûtu, hep ehl-i İslâmın, İslâmiyet'den inhirâf, cehl ve nadâniye sevki, hurafât ve türrehâta kapılması, meslek-i istibdâdın takriri neticesidir."²⁵ Ancak Celal Nuri, gerilemeye bizzat İslâmın sebep olup-olmadığı konusunda Cevdet'ten bariz şekilde ayrılmaktadır. Nuri'ye göre gerileme sebebi asla İslâmın kendisi değildir. İslâmın neden ilerlemeye engel, gerici, muhafazakâr bir din olmayıp, değişime, asrın gereklerine uyma kabiliyeti olan bir din olduğunu Nuri, İslâm ile Müslümanlığı 'elfâz-ı müterâdîfeden' (lafızları farklı, anlamları aynı olan kelimeler) kabul ederek, maddeler halinde şöyle açıklamıştır:

²² Abdullah Cevdet, "Mısır'da Necmü'l- Terakkî-ül -İslâmî Medresesi", *İçtihad*, İkinci Sene, No: 1-13, s.17.

²³ Abdullah Djevdet, "Une Profession de Foi," *İçtihad*, 6 Mayıs 1905, No:5, s.89'dan naklen Hanioglu, A.g.e., s.130.

²⁴ Abdullah Cevdet, "Şehzâde Şeyhü'r-Reis Hazretleri İle Mülâkat", *İçtihad*, 15 Kanun-ı Sâni 330, No: 126, s.448; "Cihân-ı İslâm'a Dâir", *İçtihad*, 1 Temmuz 1327 No: 26, s.765.

²⁵ Celal Nuri, "İslâm'da Vücüb-ı Teceddüd", *İçtihad*, 1 Şubat [1]327, No: 40, s.984.

II. Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkileri

"Müslümanlık muhafazakârlığa mürâdif olamaz, çünkü öyle olsa idi edyânı semâviye-i sâlife ibkâ ve muhâfaza edilirdi, İslâmiyet'e hâcet kalmazdı.

Müslümanlık tedennî değildir, çünkü farz-ı muhâl olarak bu kabul edilse Cenâb-ı Peygamberin husûlüne muvaffak olduğu terakkîyât Müslümanlığa gayr-i muvâfık olmak lazım gelirdi.

Müslümanlık bâb-ı içtihadın seddi değildir. Zirâ İslâmiyet yeni içtihadlarla, yeni içtihadâta kapı açmakla, yeni müctehidler efkârında hür, mesleğinde hür, meşveretinde hür, Ebu Hanifeler, Şafilere, Hanbelîler, Malikîler, İbn-i Sinalar, İbn-i Rüşdler yetiştirmekle kendisini gösterdi.

Müslümanlık efkâr ve âlât-ı cedîdenin ahz ve kabulüne mâni' değildir. Hatta bunların terakkîsini emreder."²⁶

II. Meşrutiyet İslâmcı aydınlarının ve Sebilü'r-Reşad yazarlarının bu konudaki ortak görüşü, dinin/İslâm'ın asla gerilemeye mani' olmadığı yönündedir. İslâm dininin mâni-i terakkî ve değişime engel olmadığına en iyi delil olarak tarih gösterilmektedir. Çünkü İslâm tarihinde, dinin medeniyete olumlu yönde sağladığı katkıları gösterebilecek oldukça fazla miras ve misaller vardır.

M. Şemseddin, 'İslâm gerilemeye sebep olan bir din değildir' görüşünü savunan Sebilü'r-Reşad yazarlarının başında gelmektedir. Ona göre, "İslâm mâni-i terakkî bulunsaydı, Bağdat'ta, Semerkant'ta, Şam'da, Endülüs'te, Kudüs'te, Mısır'da, İstanbul'da o kadar âbidât-ı mahalle, o kadar mebânî ve müessesât-ı medeniye, o derece eser-i terakkî görülmezdi."²⁷ Aynı zamanda Said Halim Paşa'nın "Şeriatimizin geri kamamıza sebep olduğu hakkındaki kanaat asılsız, boş ve yanlış bir düşünceden başka bir şey değildir"²⁸ ifadesi, 'İslâm gerilemeye sebeptir' şeklindeki söylemlere verilen önemli bir cevaptır.

M. Şemseddin'in benzer görüşleri kitaplarında da bulunmaktadır: "Ser-güzeşt-i inkırâzın hülâsa[sı]: avâmil-i izmihlâliyenin din olmayıp, din uluları namıyla ortaya çıkan câhillere ve bunların zahîr ve himâyetkârı olan müstebit hükümdarlardır."²⁹ Söylenilen ve ortaya atılan kanaatlerin aksine, "İslâmiyet ilim düşmanı değil, en samimi koruyucusudur"³⁰ Görüldüğü gibi, Abdullah Cevdet, M. Şemseddin ile Celal Nuri'nin ifadeleri arasında benzerlikler vardır.

²⁶ Celal Nuri, "İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd", *İçtihad*, 1 Şubat [1]327, No: 40, s.983-84.

²⁷ M. Şemseddin, "Bir Millete Sâik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller", *Sebilü'r-Reşad*, 7 Mayıs 1328, C.8, S.16-198, s.297.

²⁸ Said Halim Paşa, A.g.e., s.138.

²⁹ M. Şemseddin, *Zulmetten Nura*, İstanbul 1331, s.82-83.

³⁰ M. Şemseddin, A.g.e., İstanbul 1331, s.65.

Osmanlı toplumunun ve İslâm âleminin gerilemesine 'din sebep olmuştur' diyenleri 'bâtıl fikir sahipleri' olarak niteleyen Halil Fahreddin,³¹ böylesi düşüncelere şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre eğer din/İslâm olmasaydı bu kadar medeniyet eseri ortaya çıkmaz, Osmanlı İmparatorluğu diye bir şey meydana gelmez, Osmanlı milleti oluşmazdı. Halil Fahreddin'e göre de, dine hurafeler karışmıştır. Bu hurafeler ilerlemenin önündeki engellerden bazılarıdır. Ancak din ve hurafâtı karıştırmamak icabeder. Zaten din ve fenn birbirini ile tevâfuk içindedir: "Evet biz de tasdik ediyoruz ki dinimize bazı hurafât karışmıştır. Bazı şeylere tesâdüf olunur ki, fenn onları kabul etmez, fennin kabul etmediğini de din kabul etmez."³² Bu bakımdan Fahreddin, "öncelikle dindeki hurafât ayıklanmalıdır" demektedir.

Dine ve geleneklere bağlı olmanın toplumsal değişmeye ve ilerlemeye engel olmadığını belirten Sebilü'r-Reşad yazarları, görüşlerini delillendirmek için Japon modernleşmesini örnek göstermişlerdir. Japonya örneğini farklı konularda diğer aydınlar da kullanmıştır. Bu yorumun Namık Kemal'e kadar giden bir serüveni bulunmaktadır.

Türk Yurdu yazarları din, cemiyet ve değişim ilişkisini ve etkileşimini gözden uzak tutmamıştır. Bu haliyle Türkçü yazarlar dinin toplum üzerindeki etkisinin farkında olduklarını göstermişlerdir. Toplumsal zaafların başında dindeki "mübalâtsizliği, taassubiyeti ve mutaassıblığı" sayan Kazım Nami, "din taassub değildir, din bir cemiyetin mânevîyetlerinin en yüksek noktasıdır"³³ açıklamasını yapmıştır.

Türkçü yazarların önde gelen isimlerinden Akçura, üzerinde durduğu toplumsal değişimin içeriğinde daha çok zihniyet değiştirme yatmaktadır. Onun toplum zihniyetinde meydana getirmeyi düşündüğü değişiklik, bireylerin kafalarındaki dinî düşüncelerden, önyargılardan ve dogmatik düşüncelerden kurtulmalarıdır. Yine diğer bir Türkçü yazar Ahmed Agayef, Türk dünyasının meselelerini konu edindiği *Türk Âlemi* başlıklı seri yazılarında, İslâm dünyasındaki "mezhep farklılıklarını" önemli bir etken olarak göstermiştir.

Agayef'e göre "din, Türk milletinin seciye-i fitriyesi"³⁴dir. Türk milleti mütedeyyin bir toplum yapısına sahiptir. Bu toplumun fazilet-i ahlâkiyesin-

³¹ Halil Fahreddin, "Din Mâni-i Terakkî Değildir", *Sebilü'r-Reşad*, 12 Temmuz 1328, C. 1-8, S.21-203, s.406.

³² Halil Fahreddin, "Din Mâni-i Terakkî Değildir", *Sebilü'r-Reşad*, 12 Temmuz 1328, C.1-8, S.21-203, s.406.

³³ Kazım Nami, "Yeni Hayata Doğru", *Türk Yurdu*, 1 Teşrin-i Sâni 1328, C.2, S.26, s.36.

³⁴ Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-1", *Türk Yurdu*, 17 Teşrin-i Sâni 1327, C.1, S.1, s.16.

II. Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkileri

den kaynaklanmaktadır. Ancak Türkler arasına girmiş olan farklı mezhepler ve tarikatlar, bazı huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu tarikatlar ve mezhepler yek-diğerlerine karşı, düşmanlık ve kin beslemeye kalkışmışlardır. Dünyadaki İslâm milletleri arasında böylesi sorun yaşayan yalnız Türklerdir. Araplar ve Farslar arasında da farklı mezhepler ve tarikatlar olmasına rağmen onlar Araplıklarını ve Fârisiliklerini hiçbir zaman unutmamışlardır. Ancak Türkler arasında durum böyle değildir. En ufak bir mezhep ayrılığında bile yabancılar Türk'ü, Türk olduğundan unutturarak birbirlerine düşürmektedirler. Bu durum, "metânet-i ahlâkiye-i ferdiyeden bir eser ise de, temin-i bekâ-yı kavmiyet için pek muzır bir sıfattır."³⁵ Bu ifadeler ışığında Agayef'e göre gerilemeye bizzât İslâm değil, İslâm'ın içindeki mezhepler, tarikatlar ve hizipler sebep olmuştur. Burada dikkat çeken husus, İslâm ile İslâm mezhepleri ve tarikatlarının birbirinden farklı gösterilmesidir. Gerçekten bunlar farklı mefhumlar mıdır? İslâm başka, mezhepler başka şeyler midir? Yoksa Agayef'in bu söylemleri, İslâmcı aydınların 'gerilemeye İslâm değil, Müslümanlar sebep olmuştur' şeklideki yorumlarının bir versiyonu mudur? Sosyal meselelerin incelenmesindeki metodolojik sorunlar göz önüne alındığında, Agayef'in İslâmcı aydınların söylemeye çalıştıklarını farklı bir şekilde ifade ettiği anlaşılmaktadır.

II. MEŞRUTİYET AYDINLARINA GÖRE TOPLUMSAL SORUNLARIN VE GERİ KALMIŞLIĞIN SORUMLULARI?

II. Meşrutiyet dönemi aydınları Osmanlı devletinin hangi sebeplerden dolayı geri kaldığını ve toplumun içinde bulunduğu sorunların neler olduğunu tartışırken, bunlara kim ya da kimlerin sebep olduğu konusu üzerinde de durmuşlardır. Burada, farklı düşünce kesimlerine mensup aydınların belirledikleri hedefler büyük oranda benzer başlıklar taşımaktadır. Türk Yurdu, İçtihad ve Sebilü'r-Reşad dergilerinde yazan aydınlara göre geri kalmasının başlıca sorumluları şunlardır:

İçtihad yazarlarına göre: İdareciler, Aydınlar, Din Adamları, Eğitimciler, Toplum,

Sebilü'r-Reşad yazarlarına göre: Tanzimatçılar, Devlet Adamları ve Hükümet, Aydınlar, Medreseliler, Toplum,

Türk Yurdu yazarlarına göre: Aydınlar, Tanzimatçılar, Toplum.

Burada da görüldüğü gibi II. Meşrutiyet aydınları geçmişe, kendilerinden önce gelen seleflerine suç yüklemektedirler. Tanzimat ricâlinin yaptıkları bü-

³⁵ Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-1", Türk Yurdu, 17 Teşrin-i Sâni 1327, C.1, S.1, s.16.

tün dergilerde eleştirilmiş ve devletin geri kalmasından büyük oranda onlar mesul tutulmuştur. Aslında II. Meşrutiyet aydınlarının üzerinde durdukları önemli nokta, kendilerinden önceki yönetim ve aydınları suçlamaktan ziyâde, toplumsal sorunların tarihî ve sosyal kökenlerine işaret etmektir. Onların üzerinde durduğu konu, II. Meşrutiyet toplumunun yaşadığı sıkıntıların çok öncelere dayanan köklerinin olmasıdır.

İçtihad yazarları gerilemeye sebep olanların başında, idarecilerin ve siyâsîlerin geldiğini iddia etmektedir. Toplumsal cehâletin öncelikli sorumlularından biri olarak da aydınlar görülmüştür. Bununla birlikte din adamları, medrese müntesipleri ve Şeyhülislâmlık da sorumlu görülenler arasındadır. Bunlardan sonra sorumlu ve suçlu görülen kesim, toplumdur. Toplum, yaşamakta olduğu geri kalmışlıktan kurtulmak için herhangi bir teşebbüse girişmekten acizdir. Üstelik toplum içinde değişime direnen kesimler bulunmaktadır. Dolayısıyla geri kalmışlıktan kurtulmaya hiç çaba göstermemektedir.

Sebilü'r-Reşad yazarları da kendilerinden önce gelen kadro ve idareciler hakkında menfî görüşler ileri sürmüşlerdir. Sebilü'r-Reşad yazarı olmamasına karşın önemli İslâmcı aydınlardan kabul edilen Said Halim Paşa'nın, II. Abdülhamid dönemine yönelik önemli eleştirileri bulunmaktadır. Ancak ona göre II. Abdülhamid'den ziyâde o dönemin kadrosu toplumsal geriliğin ve devletin kötü durumunun mesulleridir. Ona göre;

"Bir idare, yalnız bir adamın veya bir partinin değil, bütün bir neslin eseridir (...). Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, çağdaşları bir başka Sultan Hamid'in meydana gelmesine sebep olacaklardı (...). Meşrutiyet idaresi de bugünkü neslin bir eseridir. İttihad ve Terakkî ise, Anayasanın elde edilmesi hizmetinde bulunmuş başlıca âmillerden biri olmaktan başka bir şey değildir (...). Her iki devirden de [Sultan Hamid ve II. Meşrutiyet Devri] en fazla mes'ul olanlar ve töhmet altında bulunanlar ise içimizde en aydın ve en tecrübeli geçinenlerdir."³⁶

Yine Sebilü'r-Reşad yazarlarına göre, "Devlet hüsrandır, devleti kurtarmanın yolları hayli karışıktır. İşin en müdhiş ciheti, memleketi şu vaziyete sevk edenlerin eshâb-ı zekâ ve erbâb-ı dirâyet olmalarındadır."³⁷ Buna göre, devletin ve toplumun içinde bulunduğu durumdan birinci derecede sorumlu olan aydınlar, zeki ve dirâyet sahibi insanlardır. Çünkü bir toplumun kültür üreticisi, değişimi sağlayıcı gücü onlardır. Meselenin asıl kötü tarafı, gerilemeye ve değişime aydınların sebep olmasıdır.

³⁶ Said Halim Paşa, A.g.e., s.31, 32, 33; Âkif'in de II.Abdülhamid'e karşı ağır eleştirileri bulunmaktadır. (Vurgular bize aittir).

³⁷ "Ahvâl-i Hazıra", Sebilü'r-Reşad, 26 Temmuz 1328, C.1-8, S.23-205, s.444.

II. Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkileri

Bir eğitim kurumu olan medreselerin aynı zamanda önemli toplumsal işlevleri de bulunmaktadır. Medreselerin ıslaha muhtaç bir duruma gelmesi yüzünden, topluma ve devlete karşı görevleri de büyük oranda aksamaktadır. Dolayısıyla medreseler ve medrese ulemâsı da toplumun içinde bulunduğu kötü durumdan sorumlu tutulmuştur. İctihad'da olduğu gibi Sebilü'r-Reşad yazarları da geri kalmanın sorumlusu olarak toplumun kendisini görmektedir. Çekilen sıkıntıların öncelikli sorumlusu, toplumdur. Âkif, Abduh'tan yaptığı bir çeviride; "O zaman görürüz ki, biz kendi cezâ-yı amelimizi çekmekteyiz. Evet, şehâmeti, himmeti, sa'yi, sıdkı, istikameti, iffeti, itihâdı, teâvünü, asabiyeti, gayreti, faaliyeti bıraktığımız için öyle şanlı bir maziden böyle zelil bir hâle geldik!"³⁸ derken, Agayef de, "kimseye neden, niçin demeye hakkımız yok" çünkü "biz tehlikeye doğru kendi ellerimizle atlıyoruz"³⁹ diyerek toplumu işaret etmektedir. Aynı şekilde Cevdet de;

"Biz Avrupa'dan ziyâde kendi kendimizi tecrim etmeliyiz,"⁴⁰ "İçtimâî inkilâbın siyasi hareketi tamamlayabilmesi için tek ve ilk çıkar yol, geriliklerimizi idrak ve bunlara ilân-ı harb etmektir. Cehlimizi ve eski sakim usüllerimizi terk ve bunlara boykotaj yapmamız gerek,"⁴¹ "Kabahat bizdedir...."⁴²

gibi cümleler ile geri kalmışlığın asıl sorumlusu olarak halkın kendisini görmüştür. Dolayısıyla öncelikle bu hastalık teşhis edilmelidir.

Türk Yurdu'nda toplumsal sorunların mesulleri olarak farklı bir adres yoktur. Aynı şekilde aydınların, üzerlerine düşen görevi hakkıyla yapmadıkları belirtilmektedir. Akçura'ya göre, Tanzimatçıların bu toplum ve devlet için yapmaya çalıştıkları, müspetten ziyâde menfi olmuştur. Kazım Nami, "Tanzimatçılık bizde hakiki bir terakkî vücuda getirememiş, bilakis ruhî ve içtimâî kabiliyetlerimizi uyutarak zevâlimizi hazırlamıştır."⁴³ diyerek, II. Meşrutiyet devlet ve toplumunun çektiği sıkıntıların Tanzimat ricâlerinden neş'et ettiğini dile getirmiştir. Yine Türk Yurdu yazarlarına göre, öncelikli sorumlu toplumdur. Agayef, "Biz Türkler en evvel kendi kendimizi

³⁸ M. Abduh, "Tefsir-i Şerif", *Sebilü'r-Reşad*, (çev: Mehmed Akif), 31 Mayıs 1328, C.1-8, S.15-197, s.274.

³⁹ Ahmed Agayef, "Vahim Günler", *Sebilü'r-Reşad*, 12 Temmuz 1328, C.1-8, S.21-203, s.409. (Agayef'in bu hayıflanmalarından sonra, Bayrak şairinin "Yüzümüz yok 'neden', 'niçin?' demeye...Aziz-i vakt idik... a'dâ zelil kıldı bizi" mısraları da aynı mealde okunabilir. Arif Nihat Asya, *Dualar ve Aminler*, İstanbul 1998, s.48-49.)

⁴⁰ Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", *İctihad*, 9 Kanun-ı Sâni 1329, No: 88, s.1980.

⁴¹ Abdullah Cevdet, "Sıhhat-i Umûmiye İşi ve Gidişi." *İctihad*, 26 Haziran 1330, No: 112. s.237.

⁴² A. C., "Fas Sultanlığı", *Osmanlı*, No: 136, 15 Temmuz 1904, s.4'ten naklen Hanioglu, A.g.e., s.191.

⁴³ K.N., "Halk Nazarında Bir Niçe Mesele", *Türk Yurdu*, 23 Mart 1329, C.2, S.36, s.208.

kınamalıyız, kendi kendimize küsmeliyiz.”⁴⁴ derken, Nami, “Öncelikli sorumluluğu bizzat toplumdur.”⁴⁵ demektedir. Ona göre, evvela bu durum itiraf edilmelidir. Ondan sonra toplumsal değişme çalışmalarına başlanmalıdır.

TÜRKÇÜ, İSLÂMCI VE BATICI AYDINLARA GÖRE TOPLUMSAL SORUNLARIN ÇÖZÜMÜ VE TOPLUMSAL DEĞİŞMENİN YOLLARI

Türkçü Batıcı ve İslâmcı görüşlere mensup aydınlar, toplumsal sorunların tarihi kökenleri, temel sebepleri ve sorumlularını tartıştıktan sonra, bu sorunların çözüm yolları üzerinde de durmuşlardır. Öncelikle tartışılan konu, toplumsal değişmenin nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin olmuştur. Toplumsal sorunların ve devletin geri kalma nedenlerinin çeşitliliği, çözüm yollarının ve önerilerinin de çeşitliliğini ve genişliğini beraberinde getirmiştir. İctihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu yazarlarının ortaya koydukları çözüm önerileri, birkaç başlık dışında büyük oranda benzerlik göstermektedir. Farklı başlıklardan ziyâde aynı başlıkların çokluğu dikkat çekmektedir. Kurtuluş çaresi olarak görülen yollardan en önemlisi sayılabilecek, '*Batılılaşma, Avrupalılaşma ve Avrupa'dan nelerin alınıp alınmayacağı*' konusunda farklı görüşler vardır. Temelde Avrupalılaşmaya karşı menfî bir vaziyet alış yoktur. Ama nasıl Avrupalılaşılacağı konusunda ortaya bir süzgeç konulmuştur. Bu süzgeç İctihad'da daha geniş ve geçirgen, Sebilü'r-Reşad daha sık ve süzme-cidir. Aşağıda İctihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu yazarlarının toplumsal sorunların çözüm yollarına ilişkin önerilerinin konu başlıkları verilmiştir:

İctihad: Yazar ve aydınlar üzerlerine düşeni yapacak. Dinde ıslahat yapılacak. Seçkinler sınıfı oluşturulacak. Ekonomi iyileştirilecek. Kültürel aydınlanma sağlanacak. Eğitim geliştirilecek. Çalışmak. Her yönü ile Avrupalılaşmak.

Sebilü'r-Reşad: Dinde ıslahat yapmak. Gelenek, görenek ve dine bağlı kalmak. İktisadî gelişme. Çalışmak ve birlik olmak. Nitelikli insan yetiştirmek. Seçkinler sınıfı oluşturmak. Medreseleri ıslah etmek. Avrupa'nın yalnız ilmini almak.

Türk Yurdu: Çalışmak gayret etmek. Seçkinler sınıfı oluşturmak. Millî bir ekonomi yaratmak. Gençliğe önem vermek. Gelenekselcilik ve kaidecilikten sakınmak. Köylülere önem vermek. Halkı eğitmek, aydınlatmak. Avrupa'dan teknik bakımdan yararlanmak.

⁴⁴ Ahmet Agayef, "Türk Medeniyeti Tarihi, Mukaddime", *Türk Yurdu*, 16 Mayıs 1329, C.2, S.40, s.292.

⁴⁵ Kâzım Nami, "Yeni Hayata Doğru", *Türk Yurdu*, 1 Teşrin-i Sâni 1328, C.2, S.26, s.37.

II.Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkileri

İçtihad toplumsal sorunların çözümü için diğerlerinden farklı olarak her yönü ile Avrupalılaşmayı önermiştir. Çünkü çekilen sıkıntıların temel sebebi uzun senelerden beri gereken Avrupalılaşmanın hakkıyla yapılamamasıdır. Celal Nuri bu durumu, "Bütün bu başımıza gelenlerin sebebi Avrupalılaşmakta, Avrupalılar derecesinde sebât-ı ehliyyette gösteremediğimiz tekâsüldedir"⁴⁶ diyerek ifade etmiş, Abdullah Cevdet de, medeniyet yolunda var olmayı, "Buharalı ya da Avrupalı olmak"⁴⁷ noktasına getirmiştir. Ona göre, eğer medeniyet vadisinde var olunacak ise, toplumun her yönü ile Avrupalılaşmaktan başka şansı yoktur:

"Bizim karşımızda muazzam bir medeniyet var. Bu medeniyet zâlim olsun, rahim olsun, iyi olsun, biz bu medeniyetin karşısında müstahkem bir mevki' almaya, aynı silahlara, aynı neticelere varan usüllerle müsellaah ve mücehhez olmaya mecburuz: Dikkat edin aynı usüllerle demiyorum. Fakat tutulan tarik ve kullanılan âlât ne olursa olsun, aynı neticeye vardırmak şartıyla câizü'l- ittihazdır."⁴⁸

Batıcı aydınlar içinde meseleyi bu noktaya getirenlerin ve farklılaşanların başında Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı gelmektedir. Celal Nuri, Rıza Tevfik, Ali Kami, Satı Bey gibi aydınlar daha süzmece bir Avrupalılaşmaktan yanadır. Bu haliyle İçtihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu yazarlarının söylemlerine çok yaklaşmaktadır. Celal Nuri, Gökalp'te olduğu gibi Avrupa'yı *teknik ve medeniyet* olarak tasnif etmiş ve yalnız teknik kısımdan yararlanmayı uygun görmüştür. Bu konuda Celal Nuri ve Gökalp'in ifadeleri büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu benzerliğe Sebilü'r-Reşad yazarları da dahildir. Elbette marjinal ifadeler kullanarak, Avrupa ve Asya'yı apayrı dünyalar olarak görenler de vardır. Buna göre, Türk Yurdu, İçtihad ve Sebilü'r-Reşad yazarlarının Avrupalılaşmak konusunda benzer yaklaşımlar içinde oldukları söylenilebilir.

Toplumsal değişimin sağlanması için, ekonominin iyileştirmek, milli bir ekonomi yaratılması, kapitülasyonlardan kurtulmak, halkı eğitmek, kültürel aydınlanmayı sağlamak, çalışmak, birlik olmak, ayrılıklara düşmemek, tembellikten kurtulmak, gençliğe önem vermek, köylülere önem vermek ve onları eğitmek, farklı şekillerde bütün aydınlarda dile getirilen öneriler arasındadır.

⁴⁶ Celal Nuri, A.g.e., İstanbul 1327, s.27.

⁴⁷ Abdullah Cevdet, "Yara ve Tuz", İçtihad, 28 Teşrin-i Sâni 1329, No: 132, s.2826.

⁴⁸ Abdullah Cevdet, "Mutmain Değişim", İçtihad, 31 Kanun-ı Sâni 1328, No: 52, s.1175-6.

ZAMANIN ŞARTLARININ AYDINLARI DEĞİŞİME ZORLAMASI VE BAZI TÜRKÇÜ, BATICI VE İSLÂMCI AYDINLARDA TOPLUMSAL DEĞİŞİME İLİŞKİN GÖRÜŞLER

II. Meşrutiyet aydınları toplumun geri kalmışlığından kurtulması için esaslı bir değişim geçirmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu bakımdan dönemin aydınları sürekli aksiyoner görüşler ileri sürmüşlerdir. Durmak, beklemek, mevcut durumu muhafaza ile yetinmek bir toplum için geri kalmanın ve felâketin temel sebebi olarak görülmüştür. Kılıçzâde Hakkı "Türklerin âdeta şîârı olan "yavaş yavaş" ta'biri lisan-ı ümmetden kat'iyen ihrac edilecektir"⁴⁹ derken durağanlığa olan tepkisini dile getirmiş, bunun yerine, "koşunuz, acele ediniz, durmayınız" gibi levhalar şuraya buraya ta'lik edilecektir" diyerek de, toplumsal hareketliliğe ve canlılığa önem vermiştir. Bu konuda her görüşten aydının ortak söylemleri vardır. Agayef'in toplumun geleceği ile ilgili olarak söyledikleri ile, Âkif ve Cevdet'in söyledikleri büyük benzerlik içindedir. Agayef toplum ve değişme hakkında şöyle der:

"Herhangi bir kavim, içinde bulunduğu her şeyi olduğu gibi muhafaza kalkışırsa, kendini hakk-ı hayattan mahrum eder. Zira hayat demek, yaşamak demek, bilâ fâsıla tebeddül, tagayyür etmek demektir. Hazreti Ali(kv) buyurmuştur ki; 'Evlatlarınızı içinde bulunduğunuz asır için değil, âti için terbiye ediniz'. Zira zaman daima tebeddül eder ve zaman içinde bulunan insanlar da tebeddül eder."⁵⁰

Buna karşılık Abdullah Cevdet,

"Medeniyet-i hâzıra bir seyl-i hurûsandır ki mecrâsını Avrupa kıtasında açmıştır, önüne gelen her mevânî'i bâ kemâl-i şiddet zir ü zeber eder. Ahâli-i Müslime bu seylâbe-i medeniyete mukavemetten ihtiraz etmemelidir. Hayat-ı millilerini ancak bu ceresyâna tebeyyet ile temin edebilirler"⁵¹

Âkif de, toplumsal olarak durmanın, yerinde saymanın, mevcut hâli muhafaza etmenin nihâi olarak felâket getireceğini şiirlerinde ve vaazlarında sıklıkla işlemiştir. Bunlardan birinde şöyle der:

"Kervân: Akvâm-ı insâniye, çölde de bu mâzi-i atâletdir. Madem ki dünyada bulunuyoruz, bu çölü geçip gitmek mecburiyetindeyiz. Sıkıntıya katlanacağız. Katlanmazsak arkadan gelenler yolda uyuyanları ezer, ge-

⁴⁹ [Kılıçzâde Hakkı], "Pek Uyanık Bir Uyku", İçtihad, 7 Mart 1328, No: 57, s.1261-1264;

⁵⁰ Ahmed Agayef, "Türk Alemi-7", Türk Yurdu, 17 Mayıs 1328, C.1, S.14, s.235.

⁵¹ Abdullah Cevdet, "Fas Hükümet-i İslâmiyesinin İnkırâzı", İçtihad, Nisan 1905, No: 5, s.70.

II.Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkileri

çerler. Kânun-ı hayat böyledir. Duranlar için hakk-ı hayat yok. Beşeriyet durmuyor. Durursan muhakkak ezilirsin.”⁵²

Âkif'e göre, II. Meşrutiyet toplumu son derece hızlı değişen/değişmek zorunda olan bir toplumdur. Bu değişimin hızına neredeyse yetişmek imkansız gibi görünmektedir. Toplumdaki hızlı değişimi ve değişimin önünde durulamayacağı noktasındaki sosyolojik gerçekliği Âkif:

“Şunu bilmeli ki, milletlerin hayatında tevkif yokdur. Bir millet ne kadar ileri giderse gitsin; ne kadar yükselere çıkarsa çıksın; olduğu yerde durdu mu, mahvolur. Çünkü bütün insâniyet alabildiğine pek uzaklardaki bir noktaya, bir gayeye doğru koşup gidiyor. Beşeriyet coşkun bir sel gibi umman-ı terakkiye atılmak için alabildiğine akıyor. Bu selin önünde durulamaz. İşte biz de boğulacağız, ya da o sel ile beraber gideceğiz.”⁵³

Diyerek ifade etmiştir. Âkif'in bu ifadeleri şiir dizelerine de şöyle yansımıştır:

Coşkun bir sel gibi dâim beşeriyet / Müstakbele koşmakta verip seyrine şiddet
Dağlar, uçurumlar ona yol vermemek ister / Lâkin o ne yüksek ne de alçak demez örter
Akvâm o büyük nehre katılmış birer ırmak / Elbet katılır... Hangisi ister geri kalmak
Bizler ki bu müthiş bu muazzam cereyanla / Uğraşmadayız... Bak ne kadar çılgınz anla
Uğraş bakalım yoksa işin hey gidi şaşkın / Kurşun gibi süratli denizler gibi taşkın
Bir çağlayanın menbâ-ı dehâşına doğru / Tırmanmaya benzer yüzerek
başka değil bu

Ey kare-i âvare bu cûşun bu hurûşun / Âhengine uymazsan emin ol boğulursun.⁵⁴

Türkçülerin önde gelen isimlerinden Ağaoğlu Ahmet Bey ve Yusuf Akçura, İslâmcıların önde gelen isimlerinden Mehmed Âkif ve Said Halim Paşa'nın değişime yönelik görüşlerine çok benzeyen ifadeler diğer aydınlardan da gelmiştir. Mesela uzun zaman Osmanlıcılığı savunan Satı Bey'in toplumsal değişme hakkında ortaya koyduğu görüşler Âkif'in, Agayef'in, Cevdet'in, Fahreddin'in ve Akçura'nın görüşlerini özetler niteliktedir:

“Biz Garb'ı isteyerek taklid etmemişiz, onun hücum ve istilâsına maruz kalarak hüküm ve nüfûzu altına geçmişiz; Avrupa hayat ve medeniyetinin memleketimizde teşkil ettiği şiddetli seller arasında yerimizde durmaya çalışmışız; bu seller arasında yürümemiş, sürüklenmişiz: Seylâbe-i medeniyet içinde mu'in bir hedefe doğru yürümeye veya yüz-

⁵² Mehmed Âkif, “Hutbe ve Mevâiz”, *Sebilü'r-Reşad*, 7 Şubat 1328, C.9, S.232, s.407. Âkif'in mâzi ve âti arasında kurduğu bağlar, örnekler ve değerlendirmeler için bak: Kara, A.g.e., İstanbul 2003, s.200.

⁵³ Mehmed Âkif, “Mev'ıza” *Sebilü'r-Reşad*, C.9, 24 Kanun-ı Sâni 1328, S.230, s.375.

⁵⁴ Mehmed Âkif, *Safahat*, İstanbul 1995, s. 234; Kara, A.g.e., İstanbul 2003, 202.

meye çalışan bir insana değil, bu seylâbe içinde hareketsiz kalmak isterken akıntıların keyfine teb'an sürüklenib giden bir kazazedeye benzemişiz; Fırtına arasında demirini alarak ve yüklerinin bir kısmını atarak ilerlemeye çalışan bir gemi gibi değil, demirine ve ağırlığına güvenerek yerinde durmak isterken fırtınanın şiddetinden, demirin koptuğunu, teknesinin zedelendiğini, yüklerinin karışıp döküldüğünü gören ve istemi olmadığı için dalgalarda bir oyuncak haline gelen bir gemi gibi hareket etmişiz... Bu gemiyi kurtarmaya çalışan kaptanlar -ara sıra da- ocakları yakmak, manevralar yapmak, safralar atmak istemişler, bunun için emirler bile vermişler.... Fakat bu emirlerinden kısm-ı a'zamının icrâsız kaldığı ve -daha fenâsi- kendilerine halef olan kaptanlar tarafından geriye alındığını görmüşler."⁵⁵

Farklı aydın kesimlerinin buradaki görüşlerinden de anlaşıldığı üzere değişimin önünde durmak imkansızdır. Toplum mutlaka değişecektir. Burada önemli olan bu değişimin istenilen tarzda manevra kabiliyetine sahip olması ve bu surette sürdürülebilir olmasıdır. II. Meşrutiyet aydınları olumlu yönde gelişmelerin sağlanacağı bir değişim için, gerekli toplumsal zeminin olmadığını vurgulamaktadırlar. Bu zemin, toplumsal değişimin yine bizzat toplumun alt katmanlarından hareketle meydana gelmesi talebidir. Oysa Osmanlı ülkesi için böylesi bir durum söz konusu değildir. Çünkü, Doğu toplumlarında değişimin kaynağı ve yön belirleyicisi(dümeni), daima üst makamlar olmuştur. Celal Nuri'nin, Türkiye ve Rusya'daki toplumsal değişimlerin nasıl meydana geldiğine dair açıklamaları, Doğu toplumlarında, değişimin ontolojisine uygun olarak gerçekleşebilme imkanı hakkında bilgiler vermektedir:

"...Mareşal Moltke'nin Şark Mektuplarında⁵⁶ münreric bir fıkra pek büyük bir hakikat-i ruhiyeyi ihtiva ettiğinden onu âsâr-ı acizânemde kerrât ile nakl etdim. Burada da -müsaadenize iğtiraren- onu bir daha tercüme edeyim: Rusya'da olduğu gibi Türkiye'de de hükümet unsur-ı inkılâbkâr ve ahâli unsur-ı muhâfazakardır. Terakkîyât ve tekemmülât yukarıdan, hükümetden gelir ve âdeta cebren ahâliye teşmil ve kabul ettirilmelidir."⁵⁷

⁵⁵ Satı[El- Husrî], "Tanzimatçılık Mes'elesi-1", *İctihad*, 2 Mayıs 1329, No: 64, s.1379-1380.

⁵⁶ Moltke'nin Mektuplarını için bak: Feldmareşal Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Ankara 1960.

⁵⁷ Celal Nuri, "İstirhamnâme-i Mekşûf," *İctihad*, 9 Kanun-ı Sâni 1329, No: 88, s.1946; Nuri, benzer görüşlerini 1913'teki İttihad ve Terakkî kongresine sunduğu muhtıradan da dile getirmiştir: "Efkâr-ı umûmiyenin uyanması, ahâlinin umûr-ı siyâsiyi ve idâreyi ele alması bile evvel emirde hükümetin işe müdahalesiyle mümkündür. Mareşal Dö Moltke'nin dediği gibi, Rusya ve Türkiye'de hükümet unsuru terakkîperverdir. Ahâli muhafazakardır. Terakkîyât ve islahat aşağıdan gelmez. Hükümet tarafından cebren ahâliye teklif olunur." Celâl Nuri, *1327 Senesinde Selanik'te Mün'akid İttihat ve Terakkî Kongresine Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır*, İstanbul 1327, s.39.

II.Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkileri

Üst tabakalardan ve bazen zorla getirilen inkılâplar, toplumda arzu edilen zihni dönüşümü gerçekleştirememektedir. Bu uygulama bir anlamda parçalı (fragmental) bir zihni dönüşüm/düşünüş yaratmaktadır. Bu toplumsal değişme ve ilerleme için istenmeyecek bir durumdur. Batı toplumlarında meydana gelen değişimi yaşayamamak temel sorunlardan biridir. Böylesi bir sorunun ortaya çıkmasına da öncelikle Batı'daki değişim ve dönüşümü anlamamak sebep olmaktadır. Bütün mesele aslında Batıyı anlamaktadır. Celal Nuri'nin, "Bütün bu başımıza gelenlerin sebebi Avrupalılaşmakta, Avrupalılar derecesinde sebât-ı ehliyyette gösteremediğimiz tekâsüldedir."⁵⁸ şeklindeki belirlemesi, problemin kaynağını ortaya koymaktadır. Meseleyi bu şekilde izah eden yazarın kastı, Batının ulaştığı irtifa noktasının gerisinde bulunan 3-4 yüzyıllık zihni, kültürel ve bilimsel birikimin Osmanlı toplumunda yaşanmamış olması ve olacağı yönünde de kolektif bir gayretin gösterilmemesidir.

Toplumsal değişimin sağlanması için Batının zihinsel arka planına dikkat çekmeye çalışan Batıcı aydınlar, baştan beri Fransız İnkılâbının entelektüel simalarına ayrı bir önem vermiştir. Özellikle Rousseau'nun eserleri ile birlikte, diğer Batılı düşünürlerin eserleri tercüme edilmiştir. Bu tercüme ve tefrika geleneği toplumun aydınlatılması ve kültürel çağdaşlaşmayı sağlamak kaygularıyla yapılmıştır. Özellikle Batıcı aydınlar için toplumsal değişimin tanımı Batılılaşmak/garphlaşmaktır. Bir çok aydına göre 1908'de yapılan siyasî bir devrimdir, aceleyle yapılmıştır ve yarım kalmıştır. İçtimâî bir inkılâp değildir. Bu siyasî devrimin içtimâî/sosyal olarak tamamlanması gerekli görülmektedir. Nuri, 'On Temmuz İnkılâbı'nı ziyâde siyasî bulduğu için, bunun sosyal bir devrime dönüşmesi gerektiğini şöyle ifade etmektedir:

"Bir kere inkılâb-ı içtimâî olmadan bu inkılâb-ı içtimâîyi hazırlamak için terakkîyât-ı terbiye ve iktisâdiye meydana gelmeden siyasî inkılâb yapmak, serab ile teselliyet bulmaktır. Onun için Temmuz İnkılâbını bir inkılâbdan ziyâde bir darbe-i kuvvet olarak taklibe kendimizde hak görüyoruz"⁵⁹

Yusuf Akçura'nın, "10 Temmuz İnkılâbına Osmanlı heyet-i içtimâîyesinin inkılâbı demek cüretkârlık olur"⁶⁰ diyerek, Celal Nuri'nin görüşlerine büyük bir benzerlik göstermiştir.

Aydınların toplumsal değişimin gerekliliğini vurgulayan yazılarında öne çıkan önemli terimlerden biri de *islahattır*. İslahatın yapılacağı kurum ve kuruluşlar vardır; din, eğitim, hilâfet, devlet teşkilâtı, siyâset vb. Kurtuluşu ve

⁵⁸ Celal Nuri, A.g.e., İstanbul 1327, s.27.

⁵⁹ Celal Nuri, "Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye", *İçtihad*, 1 Mayıs 1328, No: 46, s.1088.

⁶⁰ A[kçuraoglu]. Y[usuf]., "Son İnkılâb ve Sevâkıbı ile Netâici", *İçtihad*, Mart 1909, No: 11-23, s.322.

refahı yalnız sosyal inkılâpta gören Cevdet, ıslahatın nerelerde yapılacağı ve nasıl yapılacağı konusunda şöyle açıklamalarda bulunmuştur:

"Memlekette hayat-ı iktisâdi ve içtimâ temelleri atılsın. Hürriyet-i Fikriye, hürriyet-i vicdâniye, hürriyet-i siyâsiye hasılı hürriyet-i medeniye tesisine memâneat olunmasın. İşte bizim sehpa-yı necâtımız, işte ilm-i İslâmın sehpa-yı necâtı. Bu bizim tezelzül etmek bilmeyen kanaatimiz, içtihadımızdır, iğfâl ve gaflet ellerinin her sunduğu rahik-i muvaffâkiyeti red ederiz."⁶¹

Batıcı aydınlara göre yapılan siyasî değişimle birlikte toplumsal düşünce kalıplarımız, davranışlarımız, kanunlarımız da değişmelidir. Eğer bu değişiklik sağlanırsa toplumsal değişim yolunda ciddi adımlar atılmış olacaktır:

"Şekl-i hükümetimizle beraber eşkâl-i kanûniyemizi ruh-ı hukûkiyemizi de bırakmaklığımız icâbediyor. Şurasını da iyice bilelim ki şekl-i hükümet pek ikinci derecede hâiz-i ehemmiyet bir maddedir. Asıl mühim olan cihet ruhumuzun ve ona teb'an kanunlarımızın, idaremizin değişmesidir. Bir hane yaparken çatıdan başlamayalım. Yola giderken öküzleri arabanın arkasına koşmayalım."⁶²

Yazarın burada dile getirdiği istek mutlak, çok yönlü ve biraz da muhayyel bir toplumsal değişimdir. Değişim mutlaka gerçekleştirilmelidir. Çünkü değişime ayak diremek imkansızdır. Hayatın ve zamanın gerçeklerine direnmek imkansızdır. Eğer toplumsal bir dönüşüm yapılmazsa siyasî inkılap bir netice vermeyecektir ve Osmanlı toplumu elim bir sona doğru hızla gidecektir. Bunun için öncelikle hukukî düzenlemeler gerekli görülmektedir. Değişimin sağlanabilmesi için başlangıç yerlerinden biri olarak toplum ve devlet münâsebetlerini düzenleyen yazılı kuralların ve Anayasanın gözden geçirilmesi, düzenlenmesi gerekirse bunların yeniden meydana getirilmesi istenmektedir:

"Sefine-i devleti -ki bugün fena halde karaya oturmuşdur- kurtarır kurtarmaz derhal ta'miri gerektir. Bu ta'mir ise Kanun-ı Esâsî'yi değiştirmekle olur. Bu hatalardan feragat etmeliyiz.... Bu mühim mesele ile uğraşmanın zamanı bizim için en mühim bir felaket olan muâhede-yi sulhiyenin imza olunacağı gündür. O gün, o dakika toptan ıslahâta -ki bunun birincisi hükümet takrir şekli ve hey'etidir- başlamaz isek vay bizim halimize! O kırık dökük tekne dağ gibi Balkan, İngiliz, Rus, Fransız dağları içinde ancak birkaç sene daha çalkalanabilir; akıbet ağdanın nüfuz

⁶¹ Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurûn-ı Vusta" *İçtihad*, 14 Mart 1329, No: 58, s.1274. Sosyal değişimin gerekliliğini vazgeçilmez gören diğer yazılar için bak: Celal Nuri, "İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd" *İçtihad*, 15 Kanun-ı Sâni 327, No: 39, s.973-4; "Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye, *İçtihad*, 1 Mayıs 1328, No: 46, s.1088; "Havâic-i Kanuniyemiz," *İçtihad*, 28 Şubat 1328, No: 56, s.1242; "İstirhamnâme-i Mekşûf," *İçtihad*, 9 Kanun-ı Sâni 1329, No: 88, s.1946.

⁶² Celal Nuri, "Havâic-i Kanuniyemiz," *İçtihad*, 28 Şubat 1328, No: 56, s.1242.

II.Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkileri

ve hulûlü veya doğrudan doğruya husumeti o koca "Titanik"ın karşısına buz adalarının çıkmasıyla okyanusun a'mak-ı mazlumesine defn edildiği gibi bizim sefine-i devletimiz de sahâif-i tarih arasında mahvolur gider. Hay-ya'alessalâh! Hay-ya'alessalâh!"⁶³

Toplumsal değişimi sağlamak için neler yapılmalıdır? Türkçü, İslâmcı ve Batıcı aydınların baştan beri yapmaya çalıştığı işler, aslında bu soruya verilmeye çalışılan cevaptır. Öncelikle halkın eğitilmesi ve kültürel çağdaşlaşmanın gerçekleştirilmesi gereklidir. Batı ve Doğu düşünürlerden yapılan ve yapılması istenen tercümelere beklenen amaç budur.⁶⁴ Ancak bu yeterli değildir.

Toplumda değişimin öncüsü olacak, değişimi sürükleyecek bir seçkin zümreye ihtiyaç vardır ve henüz "böylesi bir grup Osmanlı toplumunda yoktur."⁶⁵ Seçkin zümre ihtiyacı Türkçü, İslâmcı ve Batıcı aydınlar tarafından dile getirilmiştir. A. Cevdet, Y.Akçura ve S. Halim Paşa toplumsal değişimin sağlanması için öncelikle elit/seçkin bir gurubun gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Toplumda seçkin bir sınıf yaratma, bir çok meselenin çözüm yolu olarak düşünülmüştür. Seçkin sınıf yaratmanın sağlayacağı önemli faydalardan biri, ekonomik gelişmeyi sağlayacak olmasıdır. Diğer bir yararı da, gerçek demokrasinin ancak sınıf yapısına sahip toplumlarda işleyebileceğidir Cevdet seçkin sınıf sayesinde toplumsal değişimin nasıl olacağını şöyle açıklamıştır: "Bir ahâli içinde savâti miktarın fevkünde bir miktâr-ı istiâb-ı kâhfiyeye mâlik bir çok efrâdın bulunması, o ahâlinin terakkîyât ve temeddünce itlâsını temin eden hususât-ı tabiiye ve şerâit-i müsâidedendir..."⁶⁶ Toplumun gelişebilmesi için A. Cevdet'in vardığı sonuç, yönetici 'élite'i kontrol edecek bir zümrenin oluşması ve her iki kesim ile birlikte toplumda da gerekli kültür birikiminin yaratılması gerektiği şeklindedir. Bu amacı gerçekleştirmek için matbuat işlerine, dergiciliğe büyük önem verilmiştir.

Toplumun kültürel bakımdan aydınlanması, yönetimin değişmesinden öncelikli görülmüştür. Bir çok Jön Türk aydınuna göre, II.Abdülhamid'in devrilip yerine bir başka hânedan üyesinin geçirilmesinden ziyâde, toplumsal değişimin sağlanması gereklidir. Bu da toplumun kültür seviyesinin yükseltilmesi ile mümkün olacaktır.

⁶³ Celal Nuri, "Havâic-i Kanunîyemiz", *İçtihad*, 11 Nisan 1329, No: 61, s.1232.

⁶⁴M. Şemseddin, "Ta'lim ve Terbiye Mes'elesi", *Sebilü'r-Reşad*, 5 Temmuz 1328, C.1-8, S.20-202, s.379-280;

Abdullah Cevdet, *İki Emel*, Mısır'ı-Kahire 1316, s.8-9-10, 20-21.

⁶⁵ Said Halim Paşa, A.g.e., s.26; A[kçuraoğlu].Y[usuf], "İktisat", *Türk Yurdu*, 2 Ağustos 1333, C.6, s.140, s.160-161; "Ma'lum olduğu üzere Türklerde (Clerge) olmadığı gibi (Aristoraktie) kibar alemi de yoktur. Asılzâdegân olarak üç dört aile göstermekden aciziz." İbn-i Şemseddin Sıvâsi, "Türklerde Maraz-ı İçtimâi- Kıskaçlık", *İçtihad*, 4 Kanun-ı Evvel 330, No: 123, s. 408.

⁶⁶ Abdullah Cevdet, *Fizyolocia ve Hifz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliye*, İstanbul 1312, s.22-23.

Toplumsal değişimin sağlanması için yapılması gerekli işlerden biri de toplumda milliyet fikrinin uyandırılmasıdır.⁶⁷ Özellikle toplumda millî vicdanın uyanması ve gelişmesi oldukça önemli görülmüş ve bu konuya sürekli vurgu yapılmıştır. O zamana göre toplumda milliyet fikrinin olmadığını, aydınlar sürekli dile getirmektedir. Milliyet fikrinin gelişmemesinin temel sebebi olarak, ümmetçi anlayışın hâkim olması gösterilmiştir. Ümmetçi anlayışın hakim olmasının kökeninde de, toplumun teokratik bir yönetim biçimi içinde evrimleşmesi gösterilmektedir. Kılıçzâde Hakkı'nun;

"Bugün Türk neferi milliyetden bir şey anlamaz. Zira bunu anlamak yakın zamanlara kadar kendisi için memnu' idi. Hatta bu memnu'iyet o neferin padişahı tarafından kendi nefesine bile teşmil olunmuş idi. Mûsikilerden Türklüğü, milliyeti heyecana getirecek parçalar bile men' edilmişdi. İnşallah ba'demâ öğrenecek ve anlayacaklardır. Fakat bugün milliyetden bir şey anlamayan Türk neferi mâhiyeten ne olduğunu bilmediği halde dinine oldukça merbuttur."⁶⁸

şeklindeki açıklamaları toplum düşünü hakkında bilgi vermektedir. Osmanlı toplumunu tamamıyla dinî yapıda gören Batıcı aydınlar, toplumsal değişimin manevra alanını bu eksenin zıddına, seküler alana oturtmuşlardır. Türkçü, Batıcı aydınların çoğuna göre, istenilen hayat tarzı Avrupa'dadır. İslâmî aydınlardan da Avrupa'ya karşı olmayanlar bir hayli fazladır. Ancak herkesin kafasında farklı bir Avrupa ve Avrupalılaştırmak tasavvuru vardır. Abdullah Cevdet'e göre;

"Avrupa bir tefevvuktur, herkes bu tefevvukun sıfatını tayinde hürdür. Bu tefevvuka, tefevvuk-ı mihâniki demekte ısrar edenler bulunduğunu bilirim. Fakat tesliminde tereddüt edilmeyecek bir şey vardır ki o da tefevvuk ile milletlerin hayat-ı hayvanî ve insâniyelerini muhâfaza etmekte olmalarıdır."⁶⁹

Görüldüğü gibi Batıcıların önde gelen ismi Cevdet'e göre, örnek alınacak medeniyet orasıdır: "Medeniyet-i hâzıra bir seyl-i hurûşândır ki, mecrasını Avrupa kıtasında açmıştır, önüne gelen her mevânî'i bâkemâl-i şiddet zir ü zeber eder. Ahâli-i müslime bu seylâbe-i medeniyete mukavemetten ihtiraz etmelidir. Hayat-ı millîlerini ancak bu cereyâna tebeyyet ile temin edebilirler."⁷⁰ Medeniyet, başlı başına hayatın bütün safhalarını kapsayan bir kav-

⁶⁷ Ahmed Agayef, "Türk Âlemi- 2", *Türk Yurdu*, 1 Kanun-ı Evvel, 1327, C.1, S.2, s.31.

⁶⁸ Kılıçzâde Hakkı, "Neden Mağlub Olduk", *İçtihad*, 28 Şubat 1328, No: 56, s.1244; Toplumda milliyet fikrinin olmamasının olumsuz yönleri hakkında bak: Ahmed Agayef, "Terbiye-i Milliye", *İçtihad*, 15 Temmuz [1]327, No: 27, s.782-786.

⁶⁹ Lütfi Simavi, *Teşrifât ve Adâbı Muâşeret Rehberi*, İstanbul 1928, Mukaddime: Abdullah Cevdet, s.4.

⁷⁰ Abdullah Cevdet, "Fas Hükümet-i İslâmîye'sinin İnkârâzı", *İçtihad*, Nisan 1905, No: 5, s.70.

ramdır. Aslında aydınların bir konuda kafalarındaki çözüm önerilerinde benzerlikler vardır: İslâmcı aydınlardan Halim Paşa ve Nevzad'ın Avrupa'ya yönelik görüşleri şöyledir:

"Avrupa medeniyetinin temel özelliği olan 'ilim zihniyeti' ile 'tecrübe usulü'nü birleştirerek ortaya konulabilecek binlerce hakikat, binlerce hatanın tamir olunmasını sağlayacaktır."⁷¹ "Alemin mukadderâtını, topraklar, tüfeklerle, dretnotlarla taşıyan, bütün mes'uliyetlere göğüs geren Garb milletlerinden müdür-i efkâr olan filozofların 'Hakk'ı nasıl düşündüklerini bilmek bize pek lazımdır. Çünkü garbın binâ-yı ef'âli o düşünceler üzerine kurulmuştur. Şimendiferler, vapurlar, onunla hareket ederler; süngüler, zırhlılar, onun işaretine münkâd. O halde Garb'dan kopan girdâb-ı efkâr arasında bocalamak bizi ürkütmemelidir."⁷²

Türkçü yazarların da benzer görüşleri vardır:

"...Bugün bizim için muasırlaşmak demek, Avrupalılar gibi dretnotlar, otomobiller, tayyareler yapıp kullanabilmek demektir. Muasırlaşmak şekilce ve maîşetçe Avrupalılara benzemek değildir. Ne zaman malûmat ve masnuat iktibas ve iştirası için Avrupalılara ihtiyaçtan müstağni olduğumuzu görürsek, o zaman muasırlaşmış olduğumuzu anlarız."⁷³

"Cehâleti def için ulûm ve fûnûn ve sanayi nerede olursa olsun, kimlerin elinde bulunursa bulunsun hemen alıp kendimize mal etmeliyiz. Avrupa'ya, Avrupa ulûm ve fûnûnuna yabancı kalmamalıyız. Esasen İslâm ilim ve fenle, nur ve hakla kâimdir. Hakâyık ve ledünniyât-ı İslâmiye yalnız envâr-ı ulûm ve fûnûnun tenevvürü ile tezâhür eder. Zaten İslâmiyet ulûm ve fûnûn-ı cedîdenin menbaı değil midir."⁷⁴

Toplumsal değişimin sağlanması ve felâha ermek için Avrupalılaşmak/Batılılaşmak kaçınılmazdır. Peki bu nasıl yapılmalıdır? İşte bütün mesele burada ortaya çıkmaktadır. Meselenin ortaya çıkışını hazırlayan ana tema ise, biraz da işin felsefî boyutundadır. Aydınlar arasında kavram birliği yoktur, parçalı/fragmental bir medeniyet idrâki/temellükü söz konusudur. Bu parçalı idrak, Batıcılar olarak kabul edilen grup içinde bile geniş şekliyle vardır. Türkçü ve İslâmcı aydınların bir kısmında da, önemli ölçüde değişimin Batı etkisinde olacağı görüşü hâkimdir. Bunların kendi aralarında farkları olduğu gibi yekdiğerlerine karşı aşırı nüansları da vardır.

II. Meşrutiyet'in farklı siyasî görüşlerine mensup aydınlara göre 1908'deki siyasî inkılâp toplumun beklentilerine gereken cevabı verememiştir. Osmanlı Devleti ve toplumunun sorunlarından kurtulabilmesi için siyasî inkı-

⁷¹ Said Halim Paşa, A.g.e., s.77.

⁷² Abdüllatif Nevzâd, "Hak-ı" *Sebilü'r-Reşad*, 26 Temmuz 1328, C.1-8, S.23-205, s.442.

⁷³ Gökalp, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak", *Türk Yurdu*, 7 Mart 1329, C.2, S.35, s.186.

⁷⁴ Ahmed Ağayef, "Türk Alemleri-3", *Türk Yurdu*, 15 Kanun-ı Evvel, 1327, C.1, S.3, s.48.

labın yanında gerçek bir içtimâî inkılâp yapma zarureti vardır. Aydınların öngördükleri bu gereklilikleri ortaya koymaları II. Meşrutiyetin ilanından birkaç yıl sonraya rast gelmektedir. Özellikle Jön Türk hareketinin başlamasından itibaren Kanun-ı Esâsî'nin yeniden ilân edilmesi ile bütün sorunların çözülebileceğine inanan ve bu yolda her eylemi mubah gören bir çok Osmanlı aydını, beklentilerinin gerçekleşmediğini üzülenek müşâhede etmiştir. Aslında dönemin farklı siyasî görüşlerine mensup aydınlarının bu meyanda ortaya koydukları, bir anlamda hayal kırıklıklarının tezahürüdür. Sadece siyasî rejim değişikliği ile toplumun düzelemeyeceğini gören aydınlar, toplumsal değişimin ancak halkın kültür ve eğitim seviyesinin yükseltilmesi ile gerçekleşebileceğinin bilincine varmışlardır. Ancak bu değişim kısa sürede gerçekleşemeyecektir. Bunun için büyük bir sabır, azim ve kararlılık gereklidir. Akçura bu gerçeği "Eğer hakiki bir inkılâb, bir inkılâb-ı içtimâî husule matlub ise ona yalnız bir vasıta, büyük bir sabır ile tûl-i müddet çalışarak elde edilecek bir vasıta vardır, ki, o da heyet-i içtimâîyeyi terki eden efrâdın derûnunda bir inkılâbın vukuâ gelmesidir. Bu, efrâd-ı cemiyetin, hukuk-ı beşeriyeyi anlayacak derecede tefevvük ve tekâmül eylemesi demektir"⁷⁵ diyerek ifade etmiştir.

NETİCE

Osmanlı devlet ve toplumu, 17. yüzyıldan itibaren kendisi dışında ve kendisini tehdit ederek gelişen bir medeniyetin varlığından hareketle en yüksek makamlardan başlamak üzere bir değişim sürecine girmiştir. Ancak bu değişim talebi hem devletin üst kesimlerinden gelmesi, hem çok yavaş ilerlemesi hem de eski ile yeninin sürekli yan yana olması yüzünden istenilen sonuçları ver(e)memiştir. Geleneksel kültür ile yenileşmeci hayatın aynı ortamda varlığını devam ettirmesi sonu gelmez iç çekişmelerin temel kaynağı olmuştur.

Bu süreç Tanzimat ile hızlı bir ivme kazanırken, II. Meşrutiyet'te doruk noktasına ulaşmıştır. Dönemin aydınları başta Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık olmak üzere farklı siyasal kutuplar dahilinde, toplumsal sıkıntıların çözümüne ilişkin arayışlar içine girmişlerdir. Bu arayış süreci aydınların farklı görüşler arasında savrulmalarına sahne olmuştur. Siyasal çevrelerde yaşanan gidip gelmeler aslında aydınların statik bir yapıda olmadıklarını göstermektedir. Ancak bu incelemede de görüldüğü gibi, II. Meşrutiyet aydınlarının temel benzerlik alanlarından birisi, sosyolojik olarak benzer düşünce kalıplarına sahip olmalarıdır. Her ne kadar Türkçü, İslamcı ve Batıcı gibi siyasî gruplara ayrılırsalar da, onlar toplumun mutlak olarak değişmesini, durağanlıktan kurtulmasını istemişlerdir. Hepsi bu ortak paydada toplanabilmektedir.

⁷⁵ A. Y., "Son İnkılâb ve Sevâkıbı ile Netâici", *İctihad*, Mart 1909, No:11-23, s.322.

II.Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkîleri

Bu minvalde bütün aydınlarda değişimin yönü büyük oranda Batı'yı göstermektedir. Ancak, dış etkilerin ve zorlamaların karşısında aydınların değişim düşünceleri din, tarih ve gelenek telakkîlerine bağımlı bir şekilde genişlik göstermektedir. Değişimin frekansını da söz konusu değişkenler ayarlamıştır.

KAYNAKÇA

- A[kçuraoğlu]. Y[usuf], "Son İnkılâb ve Sevâkıbı ile Netâici", **İçtihad**, Mart 1909, No: 11-23.
- , "İktisat", **Türk Yurdu**, 2 Ağustos 1333, C.6, S.140.
- Abdullah Cevdet, "Fas Sultanlığı", **Osmanlı**, No: 136, 15 Temmuz 1904.
- , "Yara ve Tuz", **İçtihad**, 28 Teşrin-i Sâni 1329, No: 132.
- , "Cihân-ı İslâm'a Dâir", **İçtihad**, 1 Temmuz 1327 No: 26.
- , "Dilmesti-i Mevlâna", **İçtihad**, 26 Kanun-ı Evvel 1329, No: 86.
- , "Fas Hükümet-i İslâmiyesinin İnkırâzı", **İçtihad**, Nisan 1905, No: 5.
- , "Kadınlarda Gâye-i Hayat", **İçtihad**, 1 Ağustos 1327, No: 28.
- , "Kastamonu'da Kurûn-ı Vusta" **İçtihad**, 14 Mart 1329, No: 58.
- , "Mısır'da Necmü'l- Terakkî-ül -İslâmî Medresesi", **İçtihad**, Yıl:2, No: 1-13.
- , "Mutmain Değilim", **İçtihad**, 31 Kanun-ı Sâni 1328, No: 52.
- , "Sihhat-i Umûmiye İşi ve Gidişi", **İçtihad**, 26 Haziran 1330, No: 112.
- , "Şehzâde Şeyhü'r-Reis Hazretleri İle Mülâkat", **İçtihad**, 15 Kanun-ı Sâni 330, No: 126.
- , "Şime-i Muhabbet", **İçtihad**, 9 Kanun-ı Sâni 1329, No: 88.
- , **Fizyolocia ve Hıfz-ı Sihhat-i Dimaç ve Melekât-ı Akliye**, İstanbul 1312.
- , **İki Emel**, Mısırü'l-Kahire 1316.
- , **J. Meslier'in Le Bon Sens Adlı Meşhur Kitabının Tercüme-i Kamile ve Sadakasıdır**, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1928; Jean Meslier, **Sağduyu, Tanrısızlığın İlmihali**, Terc: Abdullah Cevdet, Kaynak Yay., 3. Baskı, İstanbul 1995.
- , "Une Profession de Foi," **İçtihad**, 6 Mayıs 1905, No: 5.
- Abdüllatif Nevzâd, "Hak-1" **Sebilü'r-Reşad**, 26 Temmuz 1328, C.1-8, S.23-205.
- Ahmed Agayef, "Alem-i İslâm'a Umumi Bir Nazar", **Sebilü'r-Reşad**, 8 Mart 1328, .1-8, S.3.
- , "Terbiye-i Milliye", **İçtihad**, 15 Temmuz [1]327, No: 27.
- , "Türk Âlemi-1", **Türk Yurdu**, 17 Teşrin-i Sâni 1327, C.1, S.1.

- , "Türk Âlemi-2", *Türk Yurdu*, 1 Kanun-ı Evvel, 1327, C.1, S.2.
- , "Türk Alemi-3", *Türk Yurdu*, 15 Kanun-ı Evvel, 1327, C.1, S.3.
- , "Türk Alemi-7", *Türk Yurdu*, 17 Mayıs 1328, C.1, S.14.
- , "Vahim Günler", *Sebilü'r-Reşad*, 12 Temmuz 1328, C.1-8, S.21-203.
- , "Türk Medeniyeti Tarihi, Mukaddime", *Türk Yurdu*, 16 Mayıs 1329, C.2, S.40.
- "Ahvâl-i Hazıra", *Sebilü'r-Reşad*, 26 Temmuz 1328, C.1-8, S.23-205.
- Celal Nuri, 1327 Senesinde Selanik'te Mün'akid İttihat ve Terakkî Kongresine Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır, Müşterekül-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1327.
- , "Havâic-i Kanuniyemiz," *İçtihad*, 28 Şubat 1328, No: 56.
- , "İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd" *İçtihad*, 15 Kanun-ı Sâni 327, No: 39; "İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd", *İçtihad*, 1 Şubat [1]327, No: 40.
- , "İstirhamnâme-i Mekşûf," *İçtihad*, 9 Kanun-ı Sâni 1329, No: 88.
- , "Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye, *İçtihad*, 1 Mayıs 1328, No: 46.
- Feldmareşal Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Ankara 1960.
- Halil Fahreddin, "Din Manî'i Terakkî Değildir", *Sebilü'r-Reşad*, 12 Temmuz 1328, C. 1-8, S.21-203.
- İbn-i Şemseddin Sivâsi, "Türklerde Maraz-ı İçtimâi- Kıskaçlık", *İçtihad*, 4 Kanun-ı Evvel 330, No: 123.
- İsmail Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi, (Sosyo-Pedagojik bir Karşılaştırma)*, İstanbul 1991.
- İsmail Kara, "İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C.6 (İslâmcılık), İstanbul 2004.
- , *Din İle Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul 2003.
- , *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I, Hilâfet ve Meşrutiyet*, İstanbul 2001.
- İsmet Özel, "Din mi Milliyet mi?", *Milli Gazete*, 30 Aralık 1988.
- Kâzım Nami, "Halk Nazarında Bir Niçe Mesele ", *Türk Yurdu*, 23 Mart 1329, C.2, S.36.
- , "Yeni Hayata Doğru", *Türk Yurdu*, 1 Teşrin-i Sâni 1328, C.2, S.26.
- Kılıçzâde Hakkı, "Neden Mağlub Olduk," *İçtihad*, 28 Şubat 1328, No: 56.
- , "Pek Uyanık Bir Uyku", *İçtihad*, 7 Mart 1328, No: 57.
- Lütfi Simavi, *Teşrifât ve Adâbı Muâşeret Rehberi*, İstanbul 1928.

II.Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Toplumsal Değişme Telakkileri

- M. Abduh, çev: Mehmed Âkif, "Tefsir-i Şerif", **Sebilü'r-Reşad**, 31 Mayıs 1328, C.1-8, S.15-197.
- M. Şemseddin[Günaltay], "Bir Millete Sâik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller", **Sebilü'r-Reşad**, 7 Mayıs 1328, C.8, S.16-198.
- , "Muhtekirlerin Pençeleri Altında Kıvranan Köylüleri Düşünelim", **Sebilü'r-Reşad**, 4 Teşrin-i Evvel 1328, S.33-215.
- , "Ta'lim ve Terbiye Mes'elesi", **Sebilü'r-Reşad**, 5 Temmuz 1328, C.1-8, S.20-202.
- , **Zulmetten Nura**, İstanbul 1331.
- M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981, s.33.
- Mehmed Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", **Sebilü'r-Reşad**, 7 Şubat 1328, C.9, S.232.
- , "Mev'ıza" **Sebilü'r-Reşad**, C.9, 24 Kanun-ı Sâni 1328, S.230.
- , **Safahat**, İstanbul 1995.
- Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1998.
- Satı[El- Husrî], "Tanzimatçılık Mes'elesi-1", **İçtihad**, 2 Mayıs 1329, No: 64.
- Sebilü'r-Reşad**, C.1-8, 24 Şubat 1328, S.1-183.
- Tanık Zafer Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı**, İstanbul 1962.
- Tarsuslu Mustafa Naim, "İçtihad Fi't-Tefrika", **Medrese İ'tikatları**, 16 Ağustos 1329, S.15.
- Ziya Gökalp, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak", **Türk Yurdu**, 7 Mart 1329, C.2, S.35.

ABSTRACT

SOCIAL CHANGE PERSPECTIVE OF SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD TURKIST, ISLAMIST AND WESTERNIZER INTELLECTUALS

At the time of Second Constitutional Period, Ottoman Society faced with more complicated and different problems from other periods. Intellectuals of the period dealt with these problems and possible solutions in periodicals and books. They searched remedies for both state and Ottoman society's prosperity. One of the distinctive characters of Second Constitutional Period Turkist, Islamist and Westernizer Intellectuals was to reject stagnant ideas of the age. Intellectuals claimed that fundamentally changing is necessary because of the problems risen from social intern dynamics and powers came from outside. Intellectuals were defending different political ideas. However, they had common ideas, point of wives and suggestions about social change. In this study intellectual's ideas, point of wives and suggestions was dwelled on the social change.

Key Words: Second Constitutional Period Intellectual, Turkism, Islamism and Westernization, Change, Social Change.